

KUTLUGUN MÜHRÜ (MUTRİN TEMDEĞ YAZITI)

Dr. Cengiz ALYILMAZ*

ÖZET

(Kök)türk harfli eski Türk yazıtlarının bir kısmı, kullanım eşyaları (bıçaklar, kamalar, eyerler, kemerler, kadehler, vazolar, saksılar, mühürler, paralar...) üzerine hakkedilmiştir. Kullanım eşyaları üzerine hakkedilen yazıtlardan biri de "Mutrın Temdeğ yazıtı"dır. 2.8x2.8 cm boyutunda bakırdan bir parçanın oyulması suretiyle hazırlanmış olan yazıt, bugün Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde Dundgovi Aymag'ın merkezi Mandalgov'daki müzede koruma altında bulunmaktadır.

Yazıt üzerinde tarafımızdan yapılan incelemeler sonucunda söz konusu eserin (orijinalinde) "mühür" olarak yapıldığı tespit edilmiştir. Üzerinde Köktürk harfleriyle soldan sağa doğru iki satır hâlinde (𐰇𐰪𐰸𐰸 / 𐰇𐰪𐰸𐰸) "kutlug (kutlu)" kelimesi yazılı olan mühür, herhangi bir yere basıldığında harfler sağdan sola doğru "𐰇𐰪𐰸𐰸" şeklinde çıkmaktadır.

Uygur dönemine ait olması kuvvetle muhtemel "Kutlugun mühürü", hem ait olduğu yüzyılda Türk Milleti'nin ulaştığı kültür ve medeniyet seviyesini, hem de (Kök)türk yazısının gelişmişliğini yansıtmaları bakımından son derece önemlidir.

(Kök)türk harfli eski Türk yazıtlarıyla ilgili bugüne kadar yapılan araştırma ve incelemeler söz konusu yazıtların yalnız dikili taşlara değil; kayalara, heykellere, taşbabalara, balballara, paralara (sikkelere), süs ve kullanım eşyalarına (bıçaklara, kamalara, eyerlere, kemerlere, kadehlere, vazolara, saksılara...) da hakkedilmiş olduklarını ortaya koymaktadır. (Kök)türk harfli eski Türk yazıtlarının kullanım eşyaları üzerine hakkedilmiş olanları arasında en ilgi çekici olanlardan biri de "Mutrın Temdeğ yazıtı"dır.

Konuyla ilgili Moğolca kaynaklarda genelde "Mutrın Temdeğ Deerh Türeg Biçes (El damgası (mühür) üzerindeki Türkçe yazıt)"¹, "Ertniy Türeg Biçeestey Mutrın Temdeğ (Eski Türk yazısıyla [yazılmış bir] mühür)"² şeklinde ifade olunan

* Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü.

¹ Bold, Luvsandorjyn *Bnmau-ın Nutag Dah' Hadmı Biçees (Türeg Biçgiin Dursgal)*, Ulaanbaatar, 1990, s. 69-70.

² Bazılhan, B., "Ertniy Türeg Biçeestey Mutrın Temdeğ", *Şuam (Şinjeleh Uhaanı Akademiyın Medee)*, No: 1, Ulaanbaatar, 1964, s. 74-75.

ve 2.8x2.8 cm³ boyutunda bakırdan bir parçanın oyulması suretiyle hazırlanmış olan yazıt, bugün Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde Dundgovi Aymag'ın merkezi Mandalgov'daki müzede (1412 m, 48 T 0599069, UTM 5069072)⁴ koruma altında bulunmaktadır. Mandalgov Müzesi'ne 1952 yılında⁵ Govi Ugtaal Sum'dan getirilen eser, müzede önce 69.07.40 numarayla kaydedilmiş; bu numara sonraki yıllarda 0965 olarak değiştirilmiştir.

"Kutlug'un mührü" ile ilgili araştırmalar, incelemeler ve yayınlar genelde Moğol bilim adamları (H. LUVSANBALDAN, B. BAZILHAN, RİNÇEN, N. SERODJAV, L. BOLD, Ts. BATTULGA...) tarafından yapılmıştır⁶. Türkiye'de ise, eski Türk dili ile ilgili makalelerde bazen yazıtın yalnız adına "Kutlug Yazılı Mühür"⁷, ("Kutlug Yazılı Tamga Yazıtı")⁸; bazen de hem adına ("Kutlug Yazılı Yüzük") hem de estampajlı görüntüsüne⁹ yer verilmiştir. Yazıt üzerinde tarafımızdan yapılan incelemeler sonucunda söz konusu eserin (orijinalinde) "mühür" olarak yapıldığı tespit edilmiştir. "Kutlug'un mührü" ele geçirilen ilk (Kök)türk harfli mühür olması ve daha önce Hunlar'da var olan "mühür kullanma geleneği"nin Hunlar'dan sonra da devam ettiğine tanıklık etmesi bakımından son derece kıymetlidir¹⁰.

Üzerinde Köktürk harfleriyle soldan sağa doğru iki satır hâlinde (𐰇𐰪𐰸𐰺 / 𐰇𐰪𐰸𐰺) "kutlug" kelimesi yazılı olan mühür (foto: 1), herhangi

³ Bizzat tarafımızdan tespit edilen bu ölçü, konuyla ilgili kaynaklarda genelde 2.6x2.6 cm olarak kaydedilmektedir.

⁴ "Mutırın Temdeg yazıtı"nın GPS (Global Position System) kaydını (bulunduğu yerin uydu yardımıyla tespit edilen koordinatlarını) göstermektedir.

⁵ Bu tarih, konuyla ilgili kaynaklarda genelde 1959 olarak geçmektedir. Ancak Mandalgov Müzesi arşivinde yapmış olduğumuz araştırma ve incelemelerde söz konusu mührün müzeye 1959 yılında değil; 1952 yılında devrin müze müdürü G. Sugar tarafından getirilmiş olduğunu tespit ettik.

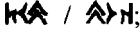
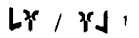

⁶ Konuyla ilgili kaynaklar "Bibliyografya"da dikkatlere sunulmuştur.

⁷ Sertkaya, Osman Fikri, "Köl Tigin'in Ölümünün 1250. Yılı Dönümü Dolayısıyla Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ndeki Köktürk Harfli Metinler Üzerinde Yapılan Arkeolojik ve Filolojik Çalışmalara Toplu Bir Bakış", *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara, 1995, s. 313-334.

⁸ Özönder-Barutçu, F. Sema, "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 3, Ankara, 2002, s. 481-501.

⁹ Sertkaya, Osman Fikri, "Eski Türkler Okur Yazar mıydı?" *Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyum Bildirileri*, Ankara, 2001, s. 23-37.

¹⁰ Hunlar da komşuları Çinliler gibi "mühür"ü milattan önceki yıllarda kullanmışlardır. Bu konuda Çin kaynaklarında son derece ilgi çekici bilgiler mevcuttur. Çin kaynakları "Çin imparatorlarının Hun hakanlarına (onların hakanlıklarını kabul etme ve onaylama anlamını taşıyan) "mühür (chang)" verdiklerini; bu mühürlerin sonraki dönemlerde (M.Ö. 8. yılda) Çin'de ihtilal yaparak yönetimi ele geçiren İmparator Wang Mang zamanında geri alınıp yerine Çin'de şehzadelerin ve devlet memurlarının kullandıkları bir damga'nın (hsi'nin) uygun görüldüğünü; bunun üzerine de Çinliler'le Hunlar'ın arasının açılıp savaşlar çıktığını kaydetmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk.: Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. II, Ankara, 1981, s. 210-213.

bir yere basıldığında harfler sağdan sola doğru şeklinde çıkmaktadır (foto: 2). İki satır hâlinde tasarlanan mührün ilk satırında ; ikinci satırında harfleri bulunmaktadır. İlk satırdaki harflerden birincisi () 1.1 cm; ikincisi () 0.7 cm; üçüncüsü () 0.8 cm uzunluğundadır. İkinci satırın ilk harfi () Köktürk alfabesindeki () karakterinden farklı şekilde yapılmıştır. Bu harf hazırlanırken önce 0.3 cm uzunluğunda “ | ” belirtilmiş; sonra 0.3 cm ara verilip 0.2 cm uzunluğunda “•” eklenmiştir. Bu harf () diğer harflere oranla boyu daha küçük ve derinliği daha az olduğundan mühür herhangi bir yere basıldığında iyi çıkmamaktadır. İkinci satırın son harfi olan ise, 1.2 cm boyundadır.

Mührün sol tarafının üst kısmında 0.5 cm'lik bir kopma olmuştur. Yazıyı çevreleyen kısımda meydana gelen bu tahribat, mührün üst kısmının sol tarafındaki 1.7 cm'lik alana kadar devam etmektedir. Mührün arka tarafında herhangi bir yazı yoktur. Bu yüzde mührün (bugün tamamen kırılmış durumdaki) “tutamaç” kısmı (1.8x0.2 cm) bulunmaktadır.

“Mutrın Temdeg yazıtı”nın hangi döneme ve kime ait olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Konuyla ilgili araştırma ve incelemeler yapan bilim adamlarının bir kısmı mührün II. (Kök)türk Kağanlığı'nın kurucusu Kutlug İltəriş Kağan (681-691)'a ait olabileceği görüşünü ileri sürmüşlerdir. Ancak hem mührün üzerindeki yazı stili¹¹; hem de bulunduğu bölgedeki Uygur dönemi kalıntıları, “Kutlug'un mührü”nün (Kök)türk döneminden ziyade, Uygur döneminde yaşamış seçkin / soylu / kutlu bir kişiye (kağana (?), ticine (?), kumandana (?)...) ait olabileceğini düşündürmektedir¹². Nitekim bugün (mührün getirildiği Govi Ugtaal Sum başta olmak üzere) Dundgovi Aymag sınırları içinde kalan geniş arazideki Uygur dönemine ait pek çok anıt mezar külliyesi, bengü taş (dikili, damgalı ve işlemeli taş), heykel ve yerleşim yeri kalıntısı bulunmaktadır. Uygur dönemine ait bu kültür ve medeniyet eserlerinin büyük bir kısmı bugün açık alanda, örtüsüz ve korumasız

¹¹ Mühür üzerindeki yazı stili I. Karabalgasun yazıtındakine çok benzemektedir.

¹² (Kök)türk Kağanlığı'nın kültürel mirasını devralan Uygurlar, önceleri (Kök)türk alfabesini kullanmış; sonra dinî, siyasî ve ticarî gelişmelerin de tesiriyle bu alfabeyle terkedip Soğd kökenli “Uygur alfabesi”ni vücuda getirmişlerdir. Uygurlar'ın kendi alfabelerini kullandıkları dönemlere ait “hukuk vesikaları”nda farklı şekil ve büyüklüklerdeki damgaları ve mühürleri kullandıkları bilinmektedir. Reşit Rahmeti Arat, söz konusu Uygur hukuk vesikalarında “damga” kelimesinin “mühür”ü; “nişan” kelimesinin ise, “elle yapılmış hususî işaretleri (imza)yı” karşıladığını kaydetmektedir: Ayrıntılı bilgi için bk.: Arat, Reşit Rahmeti, “Eski Türk Hukuk Vesikaları”, *Makaleler*, C. I, Ankara, 1987, s. 506-572, Yazına Hazırlayan: Osman F. Sertkaya.

biçimde durmaktadır. Söz konusu eserlerin çok az bir kısmı ise, Mandalgov Müzesi'ne taşınmıştır¹³.

Sonuç olarak denilebilir ki: Moğol bilim adamlarının genelde “Mutrin Temdeg Deerh Türeg Biçes (El Damgası üzerindeki Türkçe yazıt)”, Türk bilim adamlarının ise, “Kutlug Yazılı Tamga Yazıt”, “Kutlug Yazılı Yüzük”, “Kutlug Yazılı Mühür”, “Kutlugun Mührü”... diye adlandırdıkları eser, hem ait olduğu yüzyılda Türk Milleti'nin ulaştığı kültür ve medeniyet seviyesini, hem de (Kök)türk yazısının gelişmişliğini yansıtmaları bakımından son derece önemlidir. Eski Türk dili, eski Türk tarihi, eski Türk kültür ve medeniyetiyle ilgilenen bilim adamlarının “Kutlugun mührü” üzerinde de araştırma ve incelemeler yapabilmeleri için söz konusu eser, Moğolistan'daki diğer Türk yazıtlarıyla birlikte Ulaanbaatar'daki Tarih Müzesi'ne taşınıp koruma altına alınmalıdır.

BİBLİYOGRAYA

- ALYILMAZ, Cengiz, “Orhun Yazıtları”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. III, Ankara, 2002, s. 754-764.
- AMANJOLOV, Altay S., *Türki Filologiyası Jene Jazu Tarihi*, Almatı, 1996.
- ARAT, Reşit Rahmeti, “Eski Türk Hukuk Vesikaları”, *Makaleler*, C. I, Ankara, 1987, s. 506-572, Yayına Hazırlayan: Osman F. SERTKAYA.
- BAZILHAN, B., “Ertniy Türeg Biçeestey Mutrin Temdeg”, *ŞUAM (Şinjele Uhaanı Akademiyn Medee)*, No: 1, Ulaanbaatar, 1964, s. 74-75.
- BOLD, Luvsandorjiyn *Bnmau-ın Nutag Dah' Hadmı Biçees (Türeg Biçgiin Dursgal)*, Ulaanbaatar, 1990.
- DAŞNYAM, Luvsandambın – OCHIR, Ayuday (vd.), *Mongol Nutag Dah' Tuuh Soyeln Dursgal*, Ulaanbaatar, 1999, s. 219.
- İZGİ, Özkan, *Kutlug Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*, Ankara, 1986.
- LUVSANBALDAN, H., “Öçüthen Türeg Biçes”, *ŞUAM (Şinjele Uhaanı Akademiyn Medee)*, No: 4, Ulaanbaatar, 1962, s. 68.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. II, Ankara, 1981, s. 210-213.
- ÖZÖNDER-BARUTÇU, F. Sema, “Eski Türklerde Dil ve Edebiyat”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 3, Ankara, 2002, s. 481-501.

¹³ Mandalgov Müzesi'nde Saka, Hun, (Kök)türk, Moğol dönemlerine ait de pek çok eser bulunmaktadır. Müze küçük olmasına rağmen, farklı dönemlere ait eşsiz kültür ve sanat eserlerini barındırmaktadır. Mandalgov'un Ulaanbaatar'a uzak ve ulaşımının da zor olması sebebiyle buradaki eserler araştırmacıların pek fazla dikkatini çekmemiştir.

RINTCHEN, B. Emgetgev, *Les Dessigns Pictographiques et les Inscriptions sur les Rochers et sur les Steles en Mongolie*, Ulaanbaatar, 1968, s. 40

SERTKAYA, Osman Fikri, "Köl Tigin'in Ölümünün 1250. Yılı Dönümü Dolayısıyla Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ndeki Köktürk Harfli Metinler Üzerinde Yapılan Arkeolojik ve Filolojik Çalışmalara Toplu Bir Bakış", *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara, 1995, s. 313-334.

SERTKAYA, Osman Fikri, "Eski Türkler Okur Yazar mıydı?" *Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyum Bildirileri*, Ankara, 2001, s. 23-37.

SERTKAYA, Osman Fikri, "Tam+ka "duvar"a, Tamga "damga" ve Runa "işaret" Üzerine, *Orkun*, S. 63, İstanbul, 2003, s. 32-19.

EKLER:

"Kutlugun mührü"nin görüntüsü

“Kutlugun mührü”nün üzerindeki (Kök)türk harfli yazıtı: “Kutlug”

ABSTRACT

Some of the old Turkic inscriptions in Korkutic letters were inscribed on the utilities like knives, daggers, saddles, belts, goblets, vases, seals, coins, and so on. One of these is “the Mutrin Temdeg Inscription.” It is prepared by inscribing on the copper piece of 2.8x2.8 cm. and it is now under protection in the museum located in Mandalgov, the center of the Dundgovi Aymag (Region) in Mongolia.

As a result of our study it is safe to say that it was used as a “seal.” It has two lines from left to right saying (K<A>L' / K<A>L') “kutlug (auspicious)” and when it is pressed on somewhere it goes from right to left as “K'>A>L'”(“kutlug”).

It is very much so that “Mutrin Temdeg inscription” / The Seal of Kutlug belongs to the Uigur period and it is very valuable because it indicates the level of culture and civilization of the Turkic people at that time and the level of the Korkutic letter's advance.

**DİVÂNÜ LÜGAT-İT TÜRK ve DEDE KORKUT KİTABINDAN
KASTAMONU AĞZINA**

(BAZI KELİME VE DEYİMLERİN KULLANIMI)

Eyüp AKMAN*

ÖZET

Dil, bir milleti ayakta tutan dinamiklerden biridir. Asırlar önce oluşmuş ve sürekli gelişim göstermektedir. Biz de bu çalışmamızda Dede Korkut Kitabı ve Divanü Lügat-it Türk'te kullanılan bazı kelimelerin Kastamonu ağzında bugün de hâlâ kullanımında olduğunu tespit ettik.

Dil, canlılar arasında anlaşmayı sağlayan bir araçtır. Tarihi seyri açısından günümüze kadar sürekli bir gelişim göstererek gelmiştir. Dildeki bazı kelimelerin unutulması yani artık kullanılmaması veya dile yeni kelimelerin eklenmesi zannedildiği gibi dilin canlı olduğunu göstermez. Pek çok dil bilgisi kitabında dil, canlı bir varlık olarak ele alınmaktadır. Oysa dilin kendisi canlı değildir. O, sadece canlılar arasında anlaşmayı sağlamaktadır.

Dilin cansız bir varlık ve alet takımı gibi ele alınması gerektiğini vurgulayan Prof. Dr. Efrasiyap Gemalmaz bu konuda şöyle der: "Bazı dil bilgisi uzmanları için dil, bütün etkinlikleriyle büyülmüş bir varlık görünümünü kazanır. Bazıları onun canlı olduğuna inanır. Bazıları, onu ulus olmanın tek ve yeterli şartı sanır. Halbuki, dil, büyülmüş değil, büyülemek için de kullanılan bir araçtır. Canlıların en belirgin özelliği, doğmak, yaşamak ve ölmektir. Dil ise, doğmaz; yapılır; ona, kullanıcılarının müdahale hakkını, aralarındaki iletişimin ihtiyaçları belirler. Yaşamak ise, dil için, kullanımda olmak demektir. Dil, ölmez de, ama aşırı müdahalelerle bir ölçüde bozulabilir. Yine de dil, insan oğlunun kullandığı takımlar arasında yapma ve bozma özelliği en fazla olanlarından biri olmasına rağmen, en az bozulanı ve onarımı en kolay olanlarından biridir de. Dil için ölmek, kullananları belki öldüğü için, kullanımdan kalkmış olması demektir. O halde dil canlı da değil; canlılar arası iletişimi sağlamakta kullanılan bir araçtır."¹

* Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Fakültesi.

¹ Efrasiyap Gemalmaz, Dil bilimi ve Dilbilgisi, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, Ocak 1995, S..517 s.4.